

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

موضوع حلم و بردباری پیامبر و در سیره اخلاقی ائمه معصومین

گردآورنده: طلاب سال اول

پاییز 99

چکیده:

در این نوشتار در مقدمه بحث پس از بررسی جایگاه اخلاق در دین مبین اسلام اشاره ای کوتاه به سیره اخلاقی اهل بیت علیهم السلام می شود. بحث از حلم و بردباری که موضوع و چهارچوب این مقاله را تشکیل می دهد و جایگاه آن در سیره اخلاقی معصومین علیهم السلام در اندک مجال به آن اشاره شده است. تعریف و مفهوم حلم، اهمیت و فضیلت حلم در آئینه آیات و روایات، ویژگی های شخص حلیم، حلم و کظم غیظ، همراهی حلم با علم و عقل و آثار و ثمرات حلم در نتیجه بحثی مختصر از سیره ائمه معصومین علیهم السلام در این باب از جمله مباحثی است که در اندک مجال بحث خواهد شد

کلمات کلیدی: حلم، صبر، سیره اخلاقی، غضب، کظم غیظ

مقدمه:

هدف تمامی ادیان و پیامبران الهی و ائمه معصومین علیهم السلام تربیت آدمی و دعوت به فضائل اخلاقی میباشد. و در دین اسلام به عنوان آخرین و کاملترین دین خدا، مکارم اخلاق، و خویهای پسندیده از جایگاه ویژه ای برخوردارند چنانکه اخلاق یکی از غایات مهم بعثت است که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) آن را بیان فرموده است:

انی بعثت لاتمم مکارم الاخلاق^[1]، چنانکه خداوند در قرآن کریم با عبارت (خلق عظیم)^[2]، پیامبر اکرم (ص) را به عنوان الگوی اخلاقی به انسانها معرفی می کند دین اسلام به تعبیری دین اخلاق و تربیت است. قرآن مجید به عنوان یگانه سند جاودانه الهی، همواره پیروان خود را به کسب ارزشهای اخلاقی و خویهای پسندیده دعوت می کند و سجایای اخلاقی، پیوسته مورد سفارش قرآن و معصومین (ع) می باشد.

رفتار و گفتار پیامبر (ص) و ائمه ی معصومین (ع) الگوهای روشن و جاویدان از اخلاق اسلامی است. و آنان معلمین الهی انسان در جهت شناساندن مکارم اخلاق به او تا قیام قیامت می باشند. سیره و منش ایشان حاوی تعالیمی مهم و درس های آموزنده و انسان ساز است و به هر نسبت که افراد علاقمند و باایمان، متأسی به این سیره و خلق عظیم باشند به همان نسبت از سعادت واقعی و کمال راستین برخوردار می گردند و به مکارم اخلاق و سجایای انسانی متخلق می شوند.

یکی از برترین سجایای اخلاقی که در سیره اخلاقی معصومین علیهم السلام به چشم می خورد ، حلم و بردباری ایشان می باشد ائمه معصومین علیهم السلام از این نظر سرآمد بشریت بودند. آن بزرگواران در رفتار خود با مردم ، نرم خو ، ملایم و گشاده رو بودند و در برابر تندی ها و ناملایمات روزگار و بی نزاکتی مردم اعم از دشمنان عنود و دوستان جاهل تحمل داشتند. نرمش عظیم و تحمل ایشان موجب می گشت که بسیاری از گمراهان به راه راست هدایت شوند چنانکه قرآن کریم موفقیت پیامبر اسلام (ص) را بر این اصل مبتنی می داند و می فرماید:

فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ^[13] به (برکت) رحمت الهی ، در برابر آنان (مردم) نرم (و مهربان) شدی ! و اگر خشن و سنگدل بودی ، از اطراف تو پراکنده می شدند.

در زیارت جامعه که سند شناخت و معرفت اهل بیت علیهم السلام می باشد ، از ایشان به عنوان منتهای بردباری یاد شده است . و منتهی الحلم چنانکه اگر نگاهی به سیره اخلاقی ایشان بکنیم این خصیصه والا در رأس خلقیات ایشان می باشد

مفهوم و تعریف حلم

حلم که به بردباری و شکیبایی ترجمه می شود به معنای خود داری نفس و طبیعت از هیجان و برآشفتگی و خشم آمده است^[14] به گونه ای که حالت سکون ، طمأنینه و صبر در مقابل ناملایمات به انسان دست می دهد و از سبک مغزی ، اقدامات نابخردانه ، بی پروایی و خشم پرهیز می کند^[15] از آنجا که این حالت از عقل و خرد ناشی می شود ، بعضی آنرا عقل گفته اند ولی معنای اصلی آن عقل نیست بلکه عقل از مسببات آن است یعنی عقل از بردباری است. مؤید قول راغب آیه فَبَشِّرْهُ بِبُعْلَامٍ حَلِيمٍ صافات: 101 است این آیه درباره اسمعیل است و چند آیه بعد از آن، داستان ذبح اسمعیل آمده که به پدرش گفت: سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنْ الصَّابِرِينَ و آنوقت معلوم شد که اسمعیل واقعا حلیم و بردبار است^[16] لذا امیرمؤمنان علی علیه السلام حقیقت حلم را چنین بیان می کنند قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (ع): إِنَّمَا الْحِلْمُ كَظْمِ الْغَيْظِ وَ مَلَكَ النَّفْسِ^[17]

البته با توجه به تعریف فوق می توان گفت که در ترجمه حلم به بردباری کمی مسامحه صورت می گیرد زیرا حلم به معنای تحمل بار دیگران نیست، بلکه به معنای خویشتن داری پرصلابت، و نرمش قهرمانانه است، که پایه استوار برای حفظ اخلاق و ارزش های اسلامی است. با توجه به اینکه خویشتن داری، شامل کنترل زبان، کنترل اعصاب و اراده و سایر اعضا و جوارح می باشد، بنابراین آنچه در ترجمه واژه حلم معروف شده و آن را به عنوان «بردباری» یاد می کنند صحیح به نظر نمی رسد زیرا حلم به معنای تحمل بار به طور مطلق نیست زیرا تحمل بار، گاهی سر از انظلام و ظلم پذیری در می آورد که ضد ارزش است. بر همین اساس،

مرز بین حلم و انظلام نزدیک و باریک است و باید موارد هر کدام را شناخت تا انظلام جایگزین حلم نگردد و انسان به جای انجام کاری ارزشمند، عمل ضد ارزشی را مرتکب نشود.

بر همین اساس امیرمؤمنان علی (ع) فرمود: لَيْسَ الْحَلِيمُ مَنْ عَجَزَ فَهَجَمَ وَإِذَا قَدَرَ أَنْتَقَمَ . إِنَّمَا الْحَلِيمُ مَنْ إِذَا قَدَرَ عَفَا، وَكَانَ الْحَلِيمُ غَالِبًا عَلَى كُلِّ أَمْرِهِ [81] کسی که چون ناتوان شود، هجوم برد و چون قدرت یابد، انتقام کشد، بردبار نیست. بردبار کسی است که قدرت داشته باشد، ولی گذشت کند و بردباری بر تمام امور او چیره باشد. و تعبیر ایشان به صبر و سکوت مؤید این مطلب می باشد لَا حِلْمَ كَالصَّبْرِ وَالصَّمْتِ [91]؛ هیچ حلمی مانند استقامت و سکوت نیست

حضرت امام خمینی رحمه الله علیه در مقصد بیستم از کتاب گران سنگ شرح حدیث جنود عقل و جهل ، حلم را از شعب اعتدال غضب دانسته و چنین تعریف می کنند : حلم از شعب اعتدال قوه غضب است. و آن عبارت از ملکه ای است که نفس را به واسطه آن طمأنینه حاصل شود که بزودی و بی موقع، هیجان قوه غضب او نشود، و اگر بر خلاف میل نفسانی او چیزی رخ دهد و به او مکروه یا ناگواری رسد، از حوصله بیرون نرود و گسیخته لجام نشود. و در مقابل آن، «سفه» به فتح فاء است از سفه از باب علم یعلم، يقال: سفه الرجل، ای عدم حلمه و سفه الجهل حلمه، ای أطاشه و أخفه. طیش و خفت و سبکی، در مقابل آن سکونت و بردباری است و آن ملکه ای است که به واسطه آن، نفس از حوصله بیرون رود و با ناملايمات سازگار نباشد، و بدون میزان و از روی جهالت افسار گسیخته شود، و غضبش به جوش آید و خوددار نباشد، و این از شعب افراط قوه غضب است [101].

نابر تعاریف فوق می توان گفت : حلم ، محصول اعتدال در قوه غضبیه است و حلیم ، کسی است که اهل افراط و تفریط در اعمال قوه غضبیه نباشد در نتیجه کسی که با داشتن قدرت بر انتقام و کیفر عجله نکند ، حلیم نامیده می شود [111]

صفت حلم از جمله صفاتی است که به خدا نسبت داده می شود البته حلیم بودن خدا با حلیم بودن انسان تفاوت دارد مثل هر جای دیگری که در اوصاف کمالی بین واجب و ممکن فرق است . این صفت در قرآن همراه با صفاتی دیگر خدا که مقتضای حال است ذکر شده غفور حلیم، غنی حلیم، علیم حلیم، شکور حلیم [121]

اهمیت و فضیلت حلم در آینه قرآن و گفتار معصومین علیهم السلام

لفظ حلم بالخصوص در قرآن ذکر نشده ولی واژه حلیم مشتق از حلم ، پانزده بار در قرآن بیان شده است که در یازده مورد از اوصاف خداوندی برشمرده شده [131] که در دو مورد، از اوصاف ابراهیم (ع) و در یک مورد از وصف اسماعیل (ع) و در موردی دیگر در وصف حضرت شعیب (ع) ذکر شده است [14].

خداوند در قرآن، حضرت ابراهیم (ع) قهرمان مبارزه توحیدی را چنین تمجید می کند: إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَحَلِيمٌ أَوَّاهٌ مُنِيبٌ [15]

همانا ابراهیم دارای صفت حلم و بسیار متوکل بر خدا و بازگشت کننده به سوی خدا بود در آیه 101 صفات این صفت در مورد فرزند حضرت ابراهیم ، حضرت اسماعیل (ع) است، که ابراهیم (ع) از درگاه خدا درخواست فرزند صالح کرد، و خداوند

درخواست او را اجابت نمود، و او را به فرزندی که دارای خصلت والای حلم است مژده داد چنان که در ماجرای آن ذبح عظیم، حلم و استقامت و صبر انقلابی خود را به خوبی نشان داد.

در آیات دیگری نیز به حلم و خویشتن داری نسبت به پیامبر اسلام سفارش شده است، از جمله می خوانیم: «ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ»^[16] ناپسندی را با نیکی دفع کن که ناگاه خواهی دید که همان کس که میان تو و اودشمنی است، گویی دوستی گرم و صمیمی است.

این آیه به یکی از آثار درخشان حلم و خویشتن داری اشاره کرده و دستور می دهد که با برخورد نیک و ابراز محبت و عکس العمل نیکو در برابر ناملایمات، زندگی را برای خود آرام کنید، زیرا در این صورت دشمنی ها و کینه ها به دوستی تبدیل شده، شعله های فتنه ها خاموش گشته و جامعه به همسویی و مهر و محبت و برادری سوق داده می شود. ویا در ویژگی عباد الرحمن به این خصلت نیکو اشاره شده «عِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا»^[17] آنها کسانی هستند که هنگامی که جاهلان آنها را (با گفتار نابخردانه خویش) مخاطب می سازند. در جواب به آنها سلام می گویند. (و با سلام، بی اعتنایی و بزرگواری از کنار آنها گذشته و از درگیری با آنها پرهیز می کنند). یعنی آنها دارای خصلت حلم هستند و بر اعصاب و احساسات خود مسلط می باشند و با خویشتن داری و خود نگهداری در برابر برخوردهای ناهلان، از مرز اخلاق اسلامی خارج نمی شوند و با کرامت و بزرگواری، اسیر و مرعوب خشم و غضب خود نمی گردند و دارای اراده محکم و صبر انقلابی و آرامشی همچون کوه هستند به قول شاعر:

• از صدف یاد گیر نکته حلم آن که برد سرش، گهر بخشد

بنابراین حلم از ارزش های مهم اخلاقی و اسلامی است، و انسان های برجسته؛ مانند پیامبران چنین صفتی دارند، و انسان هایی که صفت حلم را به طور کامل دارند، مظهر یکی از صفات الهی هستند.

در فرهنگ روایی، روایات بی شماری در تمجید خصلت ارزشمند حلم از پیامبر (ص) و امامان (ع) به ما رسیده که بیانگر جایگاه والای حلم در نظام اخلاقی و سیره اخلاقی معصومین علیهم السلام می باشد تا جایی که پیامبر اکرم در بیان هدف از بعثت، تا این که کانون و مرکز بردباری باشند رسول الله صلی الله علیه و آله: «بُعِثْتُ لِلْحِلْمِ مَرْكَزًا، وَ لِلْعِلْمِ مَعْدِنًا، وَ لِلصَّبْرِ مَسْكَنًا»^[18] من برای کانون بردباری و کان دانش و خانه شکیبایی، بر انگيخته شدم. از ائمه معصومین علیه السلام برای اتصاف به این صفت آن قدر تأکید شده تا جایی که انسان عاقل اگر این حالت برایش پیدا نشده باشد خود را به این صفت وادار کرده تا تدریجاً آن را پیدا کند لذا علی علیه السلام فرمودند: ان لم تکن حليماً فتحلم فانه قل من تشبه بقوم الا اوشك ان يصير منهم. اگر حلم نداری خود را به حالت حلیم در آور زیرا کم است کسی که تشبه به گروهی پیدا کند مگر اینکه متوقع است که از ایشان گردد.

تعبیری چون خصلت ممتاز^[19]، تمام العقل^[20]، نور^[21]، حجاب آفات^[22]، رأس الرئاسه^[23] بیانگر فضیلت و اهمیت این سجدیه اخلاقی می باشد.

در ارزش و ارجمندی حلم این بس که امام رضا علیه السلام حلم را شرط برای عبادت معرفی می کند قال: سمعت الرضا عليه السلام يقول: لَأَنْ يَكُونَ الرَّجُلُ عَابِدًا حَتَّى يَكُونَ حَلِيمًا وَإِنَّ الرَّجُلَ كَانَ إِذَا تَعَبَّدَ فِي بَنِي إِسْرَائِيلَ لَمْ يُعَدَّ عَابِدًا حَتَّى يَصُمْتَ قَبْلَ ذَلِكَ عَشْرَ سِنِينَ [24].

ویژگیهای شخص حلم

اولین ویژگی بردبار، مؤمن بودن امام صادق علیه السلام فرمود: الْمُؤْمِنُ حَلِيمٌ [25] مؤمن بردبار است. بردباری واقعی در سایه ایمان تحقق می یابد. بردبار کسی است که مخالف هوای خویش و غضب باشد قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (عليه السلام) (حَسْبُ الْمَرْءِ... وَ مِنْ حِلْمِهِ تَرْكُهُ الْغَضَبَ عِنْدَ مُخَالَفَتِهِ [26].

بدی را بدی سهل باشد جزا اگر مردی احسن الی من اسا

بردبار، اهل هجوم سفيهانه نیست و در مقابل کار سفيهانه با حسن حلم برخورد می کند قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (عليه السلام) من غاظك بقبح السفه عليك فغظه بحسن الحلم عنه [27] اهل انتقام نیست. در حلم، صبر و مقاومت و خودنگه داری نهفته است

امیرمؤمنان علی (ع) فرمود: لَيْسَ الْحَلِيمُ مَنْ عَجَزَ فَهَجَمَ وَإِذَا قَدَرَ انْتَقَمَ. إِنَّمَا الْحَلِيمُ مَنْ إِذَا قَدَرَ عَفَا، وَكَانَ الْحَلِيمُ غَالِبًا عَلَى كُلِّ أَمْرِهِ [28] کسی که چون ناتوان شود، هجوم برد و چون قدرت یابد، انتقام کشد، بردبار نیست. بردبار کسی است که قدرت داشته باشد، ولی گذشت کند و بردباری بر تمام امور او چیره باشد.

متاب ای پارسا روی از گنه کار به بخشايندگی در وی نظر کن

شخص حلیم دیگران را تحمل می کند قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (عليه السلام) الحليم من احتمل إخوانه [29]

و کمال الحلم كثرة الاحتمال [30]

در حلم، سکوت معنادار وجود دارد لاحلم كالصبر والصمت [31]؛ هیچ حلمی مانند استقامت و سکوت نیست.

بردبار، نه تنها اهل رفتار جاهلانه نیست بلکه از نادانان مردم نیز دوری می کند قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: أَحْلَمُ النَّاسِ مَنْ قَرَّ مِنْ جُهَالِ النَّاسِ [32]

شخص حلیم و بردبار در سایه ایمان الهی قدرت بالای معنوی دارد

قَالَ زَيْدُ بْنُ صُوحَانَ الْعَبْدِيُّ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَيُّ الْخَلْقِ أَقْوَى قَالَ الْحَلِيمُ [33]

بر اساس این ویژگی ها در می یابیم که صفت بردباری در زندگی اجتماعی معنا پیدا می کند. افزون بر آن، انسان بردبار همیشه در صف حق قرار دارد و با او برخورد ناحق می شود. با این حال، این رفتار سبب نمی شود او از مسیر و روش درست خارج شود، بلکه همیشه با بزرگواری و تحمل، رفتارهای عاقلانه و خداپسندانه از او سر می زند. بردبار در جامعه زندگی می کند و ممکن است

- [1] بحار الانوار ج 16 ص 210
- [2] وَ إِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ ، قلم آیه 4
- [3] ال عمران 159
- [4] الحلم: ضبط النفس و الطبع عن هيجان الغضب المفردات فی غریب القرآن، ص: 253
- [5] التحقيق واژه حلم
- [6] قاموس قرآن، ج 2، ص: 168
- [7] غررالحکم
- [8] میزان الحکمه جلد 3 باب حلم
- [9] الکافی ج : 8 ص : 20 .
- [10] شرح حدیث جنود عقل و جهل ص : 368
- [11] ادب فنای مقربان ج 1 ص 189
- [12] التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ج 2، ص: 275
- [13] مانند آیه 225 و 235 و 263 سوره بقره، و 155 سوره آل عمران، و ...
- [14] سوره هود آیه 87
- [15] هود 75
- [16] فصلت 34
- [17] فرقان 63
- [18] بحار الانوار ج : 68 ص : 422
- [19] الحلم سَجِيَّةً فَاضِلَةً بحار الانوار ج : 68 ص : 428 : الإمام علي عليه السلام
- [20] الحلم تمام العقل غررالحکم ص : 286 : الإمام علي عليه السلام
- [21] الحلم نور جوهرة العقل غررالحکم ص : 286 : الإمام علي عليه السلام
- [22] الحلم حجاب من الآفات غررالحکم ص : 64 : الإمام علي عليه السلام

[23] الحلمُ رأسُ الرئاسةِ غررالحكم ص : 342 : لإمام عليٍّ عليه السلام

[24] الكافي ج 2 ص 111

[25] الكافي ج : 2 ص : 235

[26] بحار الأنوار ج : 75 ص : 80

[27] غررالحكم ص : 285

[28] ميزان الحكمه جلد 3 باب حلم

[29] غررالحكم ص : 420

[30] غررالحكم ص : 420

[31] . بحار، ج 77، ص 78

[32] بحار الأنوار ج : 74 ص : 114

[33] بحار الأنوار ج : 68 ص : 420

[34] . مستدرک الوسائل ج : 11 ص : 289 مصباح الشريعة، ص 154

[35] الحلمُ سراجُ اللهِ يستضيءُ بهِ صاحبُهُمستدرک الوسائل ج : 11 ص : 290

[36] غررالحكم باب حلم ص 285

[37] نهج البلاغه ص : 513

[38] الكافي ج : 2 ص : 303

[39] معراج السعادة ج : 2 ص : 243

[40] غررالحكم ص : 286

[41] بحار الانوار 420/71

[42] بحار الأنوار ج : 68 ص : 426

[43] سوره نساء آيه 12

[44] وسائل الشيعة ج : 15 ص : 268

[45]غررالحكم ص : 44

[46]غررالحكم ص : 44

[47]وسائل الشيعة ج : 15 ص : 268

[48]بحار الأنوار ج : 10 ص : 218

[49]غررالحكم باب حلم

[50] غررالحكم باب حلم

[51] غرر الحكم باب حلم

[52] بحار الانوار ج 70 ص 267

[53]بحار الانوار:ج 1,ص 117,روايت 11

[54]تحف العقول ص : 15

[55]غررالحكم ص : 285

[56]مستدرک الوسائل ج : 11 ص : 288

[57]بحار الأنوار ج : 74 ص : 210

[58]نهج البلاغة ص : 488

[59]الكافي ج : 8 ص : 18

[60]غررالحكم ص : 287

[61]غررالحكم ص : 287

[62]نهج البلاغة خطبه 191 ص : 283

[63]غررالحكم ص : 287

[64]نهج البلاغة حكمت 206 ص : 505

[65]غررالحكم ص : 287

[66]بحار الأنوار ج : 68 ص : 428

[67] غررالحکم باب حلم

[68] بحار الانوار: ج 71، ص 420، روایت 55

[69] بحار الانوار ج : 68 ص : 428

[70] بحار الانوار ج : 1 ص : 95

[71] الکافی ج : 2 ص : 50

[72] غررالحکم باب حلم

[73]. امام علی علیه السلام: السَّلمُ ثَمَرَةُ الحِلْمِ . صلح و آشتی، میوه بردباری است غررالحکم ص : 444

امام علی علیه السلام : آن که در برابر دشمنش بردباری نشان دهد بر او پیروز شود . مَنْ حَلَّمَ عَنْ عَدُوِّهِ ظَفِرَ بِهِ : عنه علیه السلام

[74] کنز الفوائد ج : 1 ص : 320

امام علی علیه السلام : بردباری، آتش خشم را فرو می نشاند و . الحِلْمُ يُطْفِئُ نَارَ الْغَضَبِ ، وَ الْحِدَّةُ تُؤَجِّجُ إِحْرَاقَهُ : عنه علیه السلام

[75] تندی، شعله آن را فروزان می کند مستدرک الوسائل ج : 12 ص : 12

[76] الحِلْمُ عِنْدَ شِدَّةِ الْغَضَبِ يُؤْمِنُ غَضَبَ الْجَبَّارِ مُسْتَدْرَكُ الْوَسَائِلِ ج : 12 ص : 12

[77]. مَنْ اسْتَعَانَ بِالْحِلْمِ عَلَيْكَ غَلَبَكَ وَ تَفَضَّلَ عَلَيْكَ غَرَّرَ الْحَكَمُ ص : 287 : عنه علیه السلام

[78] احلم توقر ، سبب الوقار الحلم غررالحکم ص : 287

[79] جلوه های لاهوتی محمد باقر تحریری

[80] سوره توبه آیه 61

[81] سوره قلم 4

[82] موسوعة الامام علی بن ابیطالب ج 9 ص 149-152

[83] بحار الانوار ج : 68 ص : 414

[84] التوحید ص : 169

[85] بحار الانوار ج : 74 ص : 342

[86] بحار الانوار ج 49 ص 85

[87] بحار الانوار ج 50 ص 192

